

DEMOKRASİYİ TARTIŞMAK: TÜRKİYE'DE DEMOKRASİ TARTIŞMALARI ÜZERİNE BİR DÖNEMLENDİRME

DEBATING DEMOCRACY:
THE PERIODIZATION ABOUT THE DEBATES ON DEMOCRACY IN TURKEY

ŞÜKRÜ MUTLU KARAKOÇ*

ABSTRACT

With the advent of the Republican era in Turkey, the agenda has focused on the multi-party period, institutional shift of politics and power relations from the center to the periphery within the context of general direct suffrage and the process of democracy and democratization. Thematic issues such as the regime's stability, political order, national will and social participation have formed the main lines that shape the route of this democracy agenda. In this study, the content of the debates on democracy and democratization in the post-1990 period in Turkey and periodic differentiation are examined. It is put forward that the debates on democracy and democratization in Turkey has periodically shaped different contents from 1990s until now. And a periodization about this change is suggested. In this context, it is argued that periodically from 1990s to 2010s, the debates on democracy and democratization in Turkey have concentrated on the demilitarization and socialization of the politics and the power in general; whereas at the end of 2010s these debates in Turkey have concentrated on the balance and control of the politics and the power at the civilian level.

Keywords: Democracy in Turkey, civilianization, the era of civil politics, checks and balances.

ÖZ

Cumhuriyet Türkiye'sinde siyasetin ve iktidar ilişkilerinin genel oy bağlamında kurumsal olarak merkezden çevreye doğru yayıldığı çok partili dönemle birlikte demokrasi ve demokratikleşme serüveni Türkiye siyaseti için kurumsal anlamda temel gündem başlıklarından biri haline gelmiştir. Siyasal düzen, rejimin istikrarı, diğer taraftan milli irade, toplumsal katılım gibi tematik konular, bu demokrasi gündeminin güzergahını şekillendiren ana hatları oluşturmuştur. Bu çalışmada demokratikleşme gündeminin yoğunlaştığı 1990 sonrası dönemde, Türkiye'de demokrasi ve demokratikleşme tartışmalarının muhtevası ve bu muhtevadaki dönemsel farklılaşma ele alınmaktadır. Çalışmada 1990'lardan günümüze Türkiye'de demokrasi ve demokratikleşme tartışmalarının dönemsel olarak muhteva değiştirdiği öne sürülmekte ve bir dönemlendirme önerisinde bulunmaktadır. Bu kapsamda dönemsel olarak Türkiye'de demokrasi ve demokratikleşme tartışmalarının özellikle 1990'lardan 2010'lara kadarki süreçte genel itibarıyla siyaset ve iktidar alanının sivilleşmesi, toplumsallaşması bağlamında içerik edindiği tezi öne sürülmektedir. 2010 sonları itibarıyla ise Türkiye'de söz konusu tartışmanın, yaşanan siyasal değişimler etrafında, siyaset ve iktidar alanının sivil düzlemde denetlenmesi–dengelenmesi bağlamında yoğunluk kazandığı iddia edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye'de demokrasi, sivilleşme, sivil siyaset dönemi, denge-denetim.

* Dr., Siyaset Bilimi.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6914-9661>

GİRİŞ

Osmanlı'dan cumhuriyete, “meşrutiyet, halk egemenliği, ulusal egemenlik ve cumhuriyet rejimi” eksenli siyasal dönüşüm süreci etrafında normatif ve fikri zemini oluşmaya başlayan demokrasi tartışmaları, Cumhuriyet Türkiye'sinde 1946 sonrası çok partili hayata geçişle birlikte kurumsal ve toplumsal bir içerik kazandı. Siyasetin ve iktidar ilişkilerinin *genel oy*¹ bağlamında kurumsal düzeyde merkezden çevreye doğru yayıldığı bu dönemle birlikte demokrasi ve demokratikleşme serüveni Türkiye siyasetinin temel “sorun başlıklarından” biri haline geldi. Bu dönemden itibaren Türkiye’de demokrasi ve demokratikleşme tartışmaları, genel itibarıyla siyaset yapısına kurumsal olarak hâkim olan devlet bürokrasisi ile millî iradeye ve toplumsal katılıma referansta bulunan çevresel gruplar arasındaki gerilimle şekillenmeye başladı (Küçükömer, 2013; Karpaz, 2010; Mardin, 2006; Kongar, 1976; Heper, 2010). Bu gerilimin yoğunlaştığı özellikle 1990 sonrası dönemde Türkiye’de demokrasi ve demokratikleşme tartışmalarının çerçevesini belirleyen ana unsur, *güçlü devlet geleneğinin* egemen olduğu bir siyaset ortamı, başka bir ifadeyle *bürokrasi-asker merkezli bir siyaset yapısı*ydı (Kahraman, 2008).

2010'lara gelindiğinde Türkiye siyaset yapısı kurumsal olarak derin bir dönüşüm geçirdi. Bu dönüşüm kapsamında Türkiye siyasetinde iktidar yapısı, devlet-toplum ilişkisi, devlet mekanizması, devlet-siyaset ilişkisi düzeylerinde tarihsel bir değişim yaşandı. Siyaset yapısı içerisinde devlet bürokrasisinin hakimiyeti ve bu hakimiyete dayalı güçlü devlet geleneği çözülme süreci geçirerek, dönüşüme uğradı. Diğer taraftan, toplumsal alan, oradaki sosyal gruplar, bu grupları temsil eden siyasi partiler, politik kaynak birikimindeki zenginleşmeye bağlı olarak çoklu bir siyasal aktöre dönüştü. Dolayısıyla Türkiye siyasetinde iktidar yapısı dönüşerek; devlet-toplum karşıtlığı yerine, toplum temelinde çoklu bir nitelik kazandı. Bu dönüşüm etrafında demokrasi ve demokratikleşme tartışmalarının zemini de değişmiş oldu. Demokrasi ve demokratikleşme tartışmaları, toplumsal grupların siyasetin temel itici gücü ve meşrutiyet zemini haline geldiği bir ortamda, başka bir ifadeyle *sivil siyaset yapısı* içerisinde muhteva kazanmaya başladı (Özbudun, 2014: 199-200; Karakoç, 2019).

Bu çalışmada Türkiye’de demokrasi ve demokratikleşme tartışmalarının, içerisinde tartışıldığı siyaset yapısına, bu yapının kurumsal özelliklerine bağlı olarak içerik kazandığı öne sürülmektedir. Siyaset yapısındaki değişime bağlı

1 Makale içerisindeki italik vurgular makale yazanna aittir.

olarak, demokrasi ve demokratikleşme tartışmalarının içeriğinin de değiştiği iddia edilmektedir. Bu bağlamda dönemsal olarak Türkiye’de demokrasi ve demokratikleşme tartışmalarının özellikle 1990’lardan 2010’lara uzanan süreçte genel itibariyle “siyaset ve iktidar alanının sivilleşmesi, toplumsallaşması”, “vesayet yapısına son verilmesi” bağlamında içerik edindiği savunulmaktadır. 2010 sonları itibariyle ise Türkiye’de söz konusu tartışmanın, “siyaset ve iktidar alanının sivil düzlemde denetlenmesi, dengelenmesi, “hukuk devleti ilkesinin hâkim kılınması”, “sivil denge-denetimin kurumsallaştırılması” bağlamında yoğunluk kazandığı tezi ileri sürülmektedir.

Türkiye Siyasetinde Bürokrasi Merkezli Siyaset Dönemi ve Demokrasi

Cumhuriyet Türkiye’inde siyaset yapısı, Osmanlı son döneminden miras kalan yapının (rejimin ismi değişse de) devamı olarak bürokrasi merkezli ve güçlü devlet geleneği üzerinde biçimlenmiştir (Küçükömer, 2013; Karpat, 2010; Mardin, 2006; Kongar, 1976; Heper, 2010). Bu siyaset yapısı, çok partili dönemde, askeri darbeleri izleyen süreçte, 1961 ve 1982 dönemlerinde, kurumsal olarak iki kez güncellenerek tahkim edilmiştir.² Dolayısıyla bu güçlü devlet geleneği, Türkiye siyasetinde *bürokrasi eksenli bir siyaset döneminin* tanımlayıcı hattı olarak öne çıkmıştır.

Türkiye siyasal hayatını, bürokrasi eksenli siyaset yapısı etrafında biçimlendiren güçlü devlet geleneği, en temelde siyasetin kurumsal olarak devlet-toplum karşıtlığı üzerinden şekillenmesini ifade etmekteydi. Bu kapsamda söz konusu devlet geleneği, Türkiye’de devlet teşkilatının/siyasal sisteminin sosyal gruplardan ayrı, özerk ve egemen bir şekilde kurulmasını/dizayn edilmesini; siyasal sistemin sivil-askerî bürokrasi merkezli olarak oluşturulmasını anlatmaktaydı. Ayrıca bu bürokratik devlet yapısının toplumdan ve siyasal kurumlardan ayrı/özerk olarak ulusal kimlik, ulusal çıkar, vatandaşlık ve kamusal alanı tanımlayarak bunları toplum ve siyasete empoze edebilmesine işaret etmekteydi. Sonuçta devlet yapısının kendi özerk politikaları üzerinden toplumsal gruplarla ilişki kurmasını; karar süreçlerinde toplumsal taleplerin bu bürokratik yapı tarafından kontrol edilmesini ifade etmekteydi (Karakoç, 2019: 126).

2 Türkiye siyaset yapısına bu yönde yaklaşımlar için bakınız: Küçükömer, 2013; Karpat, 2010; Mardin, 2006; Kongar, 1976; Heper, 2010; Keyder, 2017; Kahraman, 2008. Söz konusu isimlerin, Osmanlı – Türkiye siyaset yapısıyla ilgili farklı kavramsallaştırmalar üzerinden hareket etseler de bu yapının devlet ve bürokrasi merkezli şekillenışı konusunda ortak bir yaklaşıma sahip olduklarını söylemek mümkündür.

Bu güçlü devlet geleneği etrafında Türkiye'de siyaset yapısı ve iktidar alanı 1961 ve 1982 Anayasalarında kurumsal olarak devlet-toplum karşıtlığı üzerinde yükselerek Cumhurbaşkanlığı, asker ve yargı eksenli olarak dizayn edilmiştir. 1961 Anayasasında Türkiye siyaset yapısı, Cumhurbaşkanlığının daha sembolik durduğu bir düzenlemeyle, Milli Güvenlik Kurulu (MGK), Cumhuriyet Senatosu, Anayasa Mahkemesi (AYM) ekseninde, dolayısıyla asker ve yargı bürokrasisinin merkezi konumu etrafında kurulmuştur.³ 1982 anayasasında ise sistem, güçlü bir Cumhurbaşkanı, ayrıca MGK, AYM, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) merkezli olarak dizayn edilmiştir.⁴ Cumhurbaşkanı, asker ve yargı üçlüsünün merkezde durduğu bu siyaset yapısı içerisinde sivil siyaset ve siyasi partiler bu merkezî bürokratik devlet yapısının dış çeperlerine, sağ ve sol yanlarına yerleştirilmiştir. Böylece Türkiye siyaset yapısı, merkezde Cumhuriyet, rejim, devlet ve ülkenin koruyucusu olarak konumlanan asker ve yargı bürokrasisi; bunun kenarına, toplumu, toplumsal çıkarları, toplumsal kesimleri temsil eden, bu noktada en temel yapısal işlevi toplumsal kesimleri siyasal rejime eklemlenmek olan siyasal partiler etrafında dizayn edilmiştir (Bayramoğlu, 2001: 40). Dolayısıyla devlet yapısının ve siyasi sistemin oluşum süreçlerinde sivil siyasetin/toplumsal eğilimlerin yetki ve hakimiyetinden çok fazla söz edilemeyecek bir siyaset yapısı öne çıkmıştır. Sonuçta bu dönemde Türkiye'de siyaset, toplumsal kesimlerden ve siyasi partilerden ayrı, özerk ve egemen olarak Cumhurbaşkanı, asker ve yargı eksenli olarak kurulan ve yeniden kurulan bir yapısal nitelikte biçimlenmiştir.

Diğer taraftan bürokrasi eksenli bu siyaset geleneği, ulusal politika yapım ve yönetim süreçlerinde, başka bir deyişle devletin toplumla ilişki kurma biçiminde de kendisini göstermiştir. Bu dönemde ülkede ulusal kimlik, ulusal çıkar, kamusal alan ve vatandaşlığın muhtevası, ayrıca bu konularda siyasal meşruiyetin çerçevesi, söz konusu merkezî bürokratik devlet yapısının inisiyatif ve öncelikleri tarafından tanımlanmış; topluma ve siyasete empoze edilmiştir. Bu kapsamda söz konusu güçlü devlet geleneği içerisinde hükümetten öte devlet, siyasetin ana içeriğini oluşturan, sınırlarını tayin eden, çerçevesine kimlerin dahil olup olamayacağını belirleyen ana aktör olarak öne çıkmıştır. Ayrıca devlet, toplumdan ve siyasi kurumlardan bağımsız bir şekilde "ulusal kimliği, kamusal alanı, toplumun menfaatlerini" belirleyen

3 09.07.1961 tarih ve 334 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: 20.07.1961 tarih ve 10859 sayılı Resmi Gazete.

4 07.11.1982 tarih ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: 09.11.1982 tarih ve 17863 mükerrer sayılı Resmi Gazete.

ve belirlediği bu standartları topluma ve siyasal kurumlara yükleyen; bu standartlar üzerinden siyasal alanı kontrol eden bir güç merkezi olarak konumlanmıştır (Keyman ve İçduygu 2003: 223; Keyman ve İçduygu, 2009: 7; Keyman, 1999: 61-64).

Güçlü devlet yapısının *kurumsal dizayn* ve *politik performans* düzeylerindeki bu özerk ve egemen konumunda, devletin Kemalizm bağlamında resmî bir ideoloji ile kodlanmasının, operasyonel bir işlev üstlendiği söylenebilir. Temel hatları laiklik ve milliyetçilik ilkeleri üzerinden geçen bu resmi ideoloji, açıkça devlete kendisini, toplumu, vatandaşları nasıl tanımlayacağı ve toplumla ilişkisini hangi düzlemde kuracağına ilişkin siyasal koordinatları, resmî standartları sağlamıştır. Bu bürokrasi merkezli siyaset kültürü içerisinde devlet, toplumsal farklılıkların ve kültürel kimliklerin sistem tarafından tanınmasını, bunların kamusal düzlemde ifade edilmesini, hukuki güvence altına alınmasını, dahası bunların siyasi iktidarı belirlemesini tehlikeli bir güvenlik meselesi olarak işaretlemiştir (Keyman ve İçduygu, 2009: 7; Köker, 1996: 150-151, 156-160). Bu noktada devletin tanımladığı homojen ulusal kimliğin dışında etnik-dini-mezhepsel hemen tüm toplumsal kimlikler, dolayısıyla toplumun ana omurgasını oluşturan kitleler, “irtica ve bölücülük” başlıkları altında devlet ve sistem için ağır tehdit olarak görülmüştür. Siyasetin topluma yaslanması, toplumsal dinamiklerin, toplumsal ritim ve taleplerin siyasetçe dikkate alınması, genel olarak devletin ve sistemin zayıflatılması, altının boşaltılması olarak tanımlanmıştır.

Bürokrasi Merkezli Siyaset Döneminde Demokratikleşme Tartışmaları: Siyasette Sivilleşme/Toplumsallaşma Arayışları

Devlet eksenli siyaset yapısı içerisinde Türkiye’de demokrasi ve demokratikleşme tartışmaları, 1990’lar-2000’ler boyunca, genel olarak Cumhurbaşkanlığı, asker, yargı etrafında dizayn edilen ve en temelde askeri-sivil bürokrasinin etki, kontrol ve yönlendirmesi altındaki siyaset ve iktidar alanının *sivilleştirilmesi*, *toplumsallaştırılması*, *toplumsal temsil kapasitesinin güçlendirilmesi* etrafında biçimlenmiştir.

Bu dönemde toplumda öne çıkan iş insanı örgütleri, akademik/entelektüel çevreler ve toplumsal gruplar için demokrasi ve demokratikleşme arayışları, *siyaset yapısının sivilleştirilmesi*, *asker-yargı bürokrasisinin siyasal alan üzerindeki özerklik ve egemenliğine son verilmesi*, *dolayısıyla siyaset içerisindeki güçlü devlet geleneğinin dönüştürülmesi*, *böylece siyaset ve iktidar alanının toplumsal eğilimler ve sivil siyaset kurumları etrafında kurulması* üzerinden içeriklendirilmiştir.

Bu kapsamda bir iş insanı örgütü olarak TÜSİAD 1990'ların ikinci yarısında insan hakları, hukuk devleti, yargı kalitesi bağlamında devletin yeniden yapılandırılması; kamu hizmetlerinde yerel otoritelere daha fazla yetki verilmesi; seçim kanunu, hükümet sistemleri, siyasi partiler yasasının toplumsal temsili geliştirecek şekilde reforme edilmesi yönünde bir söylem geliştirmiştir.⁵ TÜSİAD, Milli Güvenlik Kurulu'nun anayasal bir kuruluş olmaktan çıkartılması, Genelkurmay Başkanı'nın Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanması, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve Kürt vatandaşlarla ilgili kültürel hakların genişletilmesi gibi yapısal öneriler geliştirmiştir (Tanör, 1997).

Aynı şekilde yine 1990'ların sonunda İslami muhafazakâr kimliğe yaslanan iş insanı örgütü MÜSİAD, Avrupa ve Avrupa Birliği yanlısı bir duruş çerçevesinde anayasal hak ve özgürlüklere vurguda bulunarak siyasal alanın yeniden düzenlenmesi, devlet otoritesinin sınırlandırılması, sivilleştirilmesi yönünde bir demokrasi vizyonu geliştirmiştir (Hoşgör, 2011: 352; Öniş ve Türem, 2001: 101-102; Buğra, 1998: 534; Alkan, 1998: 54-57). Bu kapsamda MÜSİAD, devletin topluma karşı hesap verebilir, sınırlandırılmış bir formasyona kavuşturulmasını savunmuştur. Ayrıca parlamentonun sistem içerisinde etkinliğinin artırılması; parti içi demokrasinin güçlendirilmesi; yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığının geliştirilmesi; kamusal alanda inanç, düşünce, eğitim, kılık kıyafet gibi temel hak ve özgürlük alanlarının genişletilmesine dayalı bir demokrasi söylemi benimsemiştir (MÜSİAD, Nisan 2000).

Diğer taraftan bu dönemde entelektüel ve akademik çevrelerde liberal ve sol perspektif üzerinden bireysel özgürlükler ve serbest piyasa temelinde sivil toplumun gelişip güçlendirilmesini, devlet karşısında özerkleştirilmesini; sivil toplum içerisinde kültürel farklılıkları bir arada tutan çok kültürlü bir zeminin geliştirilmesini savunan bir demokrasi vizyonu varlık bulmuştur. Bu vizyon etrafında demokratikleşme süreci, sosyal grupların toplumsal ve siyasal bir özne haline gelmesi, buradan hareketle sivil toplumun genişlemesi, parçalı/çatışmacı toplumsal alanın güçlü ve çok kültürlü sivil toplum perspektifiyle yeni bir toplumsal mutabakat çerçevesinde yeniden inşa edilmesi etrafında içeriklendirilmiştir. Aynı vizyon içerisinde sivil toplum ile siyaset arasında geçişken bir ilişkinin kurulması, siyasal hayatın sivil toplum temelinde yeniden tanımlanması, farklı kimlikli grupların bir arada temsil edildiği kapsayıcı bir siyasal düzenin kurulması gibi hususlar demokrasi

5 Bu yönde söylemlerin yer aldığı raporlar için bakınız: Yalçındağ, 1995; Sertel & Kalaycıoğlu, 1995; Gürsel, 1996; Teziç, vd., 1998.

ve demokratikleşme arayışlarının yapısal unsurları arasında savunulmuştur. Ayrıca söz konusu demokrasi arayışları kapsamında devlet iktidarının faaliyetlerinin temel hak ve özgürlükler etrafında sınırlandırılması; devletin ideolojik bağajlardan arınmış, tarafsız, toplumun hizmetinde ve kontrolünde kurumsal bir araç/organizasyon olarak belirginleşmesini savunan bir söylem benimsenmiştir (Altan, 1992: 10-14; Erdoğan ve Üstüner, 2005: 658-660; Yıldırım ve Haspolat, 2016: 145-162).

Bu dönemde toplumsal kesimlerde geniş bir karşılık bulan liberal, sol, muhafazakâr perspektifler etrafında ülkede devlet iktidarı ve siyaset yapısının demokratikleştirilmesi süreci, açıkça sivilite, toplumsallık üzerinden tanımlanmıştır. Devlet iktidarı ve siyaset, toplumsal dinamikler içerisinde, toplumsal irade etrafında şekillenen bir alan olarak görülmüştür. Devlet kendi kimliksel ideolojisini geliştirerek bunu topluma dayatan aşkın bir güç olarak değil, sivil toplumdan çıkan ortak değerleri ve kimliksel mutabakatı, ‘milli iradeyi’ yansıtan bir üst organizasyon olarak kavramsallaştırılmıştır. Devletin meşruiyeti, sivil toplum içerisindeki topluluklar arasında geliştirilen “toplumsal sözleşme”, “ortak irade” üzerinden tarif edilirken; her türlü ‘farklı kimlik talebi’, kendiliğinden meşru ve demokratikleşmeye katkıda bulunan bir nitelik olarak işaretlenmiştir (Erdoğan ve Üstüner, 2005: 662-663; Yıldırım, 2016: 186-195; Arın, 2008: 979-985; Yavuz, 2005: 139-141).

Bu dönemde siyaset ve iktidar alanının sivilite ve toplumsallık temelinde kurulmasına dayalı demokrasi ve demokratikleşme arayışlarının temel parametrelerinden birini, toplumun farklı kesimlerinden yükselen kültürel/kimliksel tanınma talepleri, dolayısıyla ‘toplumsal eşitleme arayışları’ oluşturmuştur. Ülkede ulusal kimlik, kamusal alan, vatandaşlık, siyasal sistem tanımlarının toplumu oluşturan tüm farklı kesimleri kapsayacak şekilde geliştirilmesine dayalı bu tanınma politikaları, özellikle sosyolojik olarak geniş tabana sahip İslami muhafazakâr gruplar ve Kürt sosyal grupları, demokratikleşme süreçlerinin önemli birer unsuru haline getirmiştir. Bu noktada İslami-muhafazakâr gruplar kamuoyunda insan hakları, temel özgürlükler, demokrasi, hukuk devleti eksenli talep ve söylemleriyle resmi ideoloji eksenli ulusal kimlik, kamusal alan ve siyaset sınırlarını zorlayan bir rol üstlenmiştir. Bu çerçevede İslami muhafazakâr gruplar, inanç, düşünce, eğitim, kılık kıyafet ve örgütlenme gibi temel hak ve özgürlük alanlarının genişletilmesi yönünde bir politik tutum geliştirmiştir. Ayrıca devlet merkezli, laik, kamusal ve siyasal yapının, sivil, insan haklarına uyumlu, aynı zamanda sınırlı bir forma kavuşturularak demokratikleştirilmesine ilişkin bir yaklaşım

sergilenmiştir (Yavuz, 2005: 139-141; Çolak, 2009: 312-314, 316-317, 322-324; Keyman ve İçduygu, 2003: 223).

Aynı şekilde Kürt sosyal gruplar da bu dönemde kültürel kimlik temelli tanınma talepleriyle sivilite ve toplumsallık eksenli demokrasi ve demokratikleşme arayışlarının kritik bir tarafını oluşturmuştur. Bu noktada Kürt sosyal gruplar Kürt kültürel kimliğinin anayasa ve yasalar düzeyinde kabul edilmesine dayalı bir politik söylemi savunmuştur. Yine Kürt dilinin yazılı ve sözlü olarak kamusal alanda kullanılabilmesi, anadilde eğitim hakkının tanınması, radyo ve televizyonlarda Kürt diliyle yayın hakkının sağlanması, üniversitelerde Kürt dili, edebiyatı ve tarihiyle ilgili bölüm ve enstitülerin kurulması yönünde bir siyasal talep profilini benimsemiştir. Ayrıca Kürt sosyal gruplar, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kaldırılması, Kürt kültürel kimliğine dayalı dernek kurmayı sınırlandıran yasal engellerin kaldırılması, OHAL uygulamasına son verilmesi temelinde bir siyasal tutumla, bu dönem demokratikleşme tartışmalarının önemli bir tarafını teşkil etmiştir (Yayman, 2011: 265-266, 323-324, 404-405, 421-424, 436-437; Ayata, 1997: 61, 63; Cizre, 2001: 240).

Böylece İslami muhafazakâr ve Kürt sosyal grupların bu kimliksel tanınma talepleri, demokratikleşme arayışları açısından, sistemin sivilleşmesi, toplumsallaşması tartışmaları arasında, eş zamanlı olarak toplumsal alanın kültürel olarak eşitlenmesi tartışmalarının da öne çıkmasına olanak vermiştir.

Özetle, Türkiye'de 1990'lar-2000'ler boyunca gerek iş örgütleri, gerek entelektüel ve akademik camia gerekse sivil sosyal grupların sahiplendiği, geniş katılımlı, ortak bir demokrasi ve demokratikleşme süreci ağırlık kazanmıştır. Bu süreçte demokratikleşme arayışları, güçlü devlet geleneğine dayalı siyaset yapısıyla ilgili reform önerileri etrafında devlet-toplum, devlet-vatandaş ve sivil-asker ilişkilerinin sivil siyaset kurumları eksenli olarak yeniden düzenlenmesi yönünde bir içerik kazanmıştır. Sivil-askeri bürokrasinin siyaset ve toplum üzerindeki egemenliğini köklü bir şekilde dönüştürmeye yönelik bir vizyon öne çıkmıştır. Bu bağlamda, seçilmişlerden oluşan demokratik kurumların, sivil ve askeri idare üzerindeki üstünlük ve denetiminin güçlendirilmesi; sivil-askeri bürokrasinin, gündelik, siyasal, kültürel, ekonomik hayat içerisinde sergilediği özerk ve merkezi rolün dönüştürülmesi önem kazanmıştır. Böylelikle devlet-toplum ilişkisinin toplum merkezli olarak yeniden düzenlenmesi; toplumun siyaset alanının meşruiyet zemini haline getirilmesi; sivil siyaset kurumlarının iktidar ve yönetimin merkezine yerleştirilmesi ve sonuçta siyasi sistemin, devlet yapısının sivilleştirilmesi demokratikleşme arayışlarının ana çerçevesini oluşturmuştur.

Ayrıca bu dönemde toplumsal grupların kimlik temelli tanınma talepleri de demokrasi arayışlarının yol haritasını şekillendiren temel dinamiklerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu kimlik politikaları üzerinden, demokratikleşme süreci etrafında siyasetin ve iktidarın ana zemini olarak öne çıkan toplumsal alanın, kimliksel olarak eşitlenmesi fikri; toplum içerisindeki farklı sosyal kesimler arasında, meşru birer toplumsal ve siyasal özne olarak eşitliğin sağlanması arayışı, bu dönem demokratikleşme tartışmalarının önemli bir parametresini teşkil etmiştir.

Değişim Dönemi: Sivil ve Toplumsal Siyasetin Gelişimi

2010'ların başına gelindiğinde Türkiye siyasetinde güçlü devlet geleneğine dayalı siyaset yapısı, 2000'ler boyunca yoğunlaşan ve sistem üzerinde baskı oluşturan demokratikleşme talepleri arasında tarihsel bir dönüşüm geçirmiştir. Siyaset ve iktidar alanının sivilleşmesi ve toplumsallaşması vizyonuna dayalı bu kritik dönüşüm kapsamında devlet eksenli siyaset yapısını taşıyan Cumhurbaşkanlığı, ordu ve yargı kurumunun sistem içerisindeki merkezî ve egemen konumu değiştirilmiştir.

2007'de gerçekleştirilen anayasa reformu ile Cumhurbaşkanlığı makamı, bürokratik devlet merkezinin siyasal alan içerisinde toplumsal çevreden ayrı, özerk ve egemen bir özne olarak yeniden üretimi konusunda ve devlet eksenli siyaset yapısının sürdürülmesi bağlamında üstlendiği merkezî konumla ilgili değişime uğramıştır. Cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesine dayalı bu yeni anayasal düzenleme, Cumhurbaşkanlığı makamı üzerinden toplumun, toplumdaki farklı sosyal grupların siyaset içerisinde etkinliğinin genişlemesine imkân sunmuştur. Genel olarak siyaset alanında güçlü devlet geleneğini temsil eden, bu kapsamda devlet adına toplumsal çevreyi ve sivil siyasetçileri kontrol eden kurum, artık bürokratik egemenlikten sıyrılarak doğrudan toplumu, toplumsal grupları temsil eden sivil, politik bir kuruma dönüşmüştür.⁶

Diğer taraftan sivil asker ilişkisiyle ilgili 2001, 2003, 2004, 2007, 2010, 2011 tarihsel duraklarında yaşanan yapısal reform ve dönüşüm süreçleriyle, ordunun siyasal sistemi içerisindeki merkezi ve egemen konumu değiştirilmiştir.⁷ Bu kapsamda ordu, siyaset yapısı içerisinde devlet merkezinin özerk

6 31.05.2007 tarih ve 5678 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun": 16.06.2007 tarih ve 26554 sayılı Resmi Gazete; 30.10.2007 tarih ve 873 sayılı Yüksek Seçim Kurulu Kararı: 31.10.2007 tarih ve 26686 sayılı Resmi Gazete.

7 Bu kapsamda MGK sayısal olarak sivillerin çoğunlukta olduğu bir yapıya dönüştürülmüştür. Ayrıca MGK'nın görev alanı daraltılarak sivillerin yönetim ve denetiminde bir "danışma organı" haline ge-

ve egemen bir şekilde yeniden üretimi konusunda üstlendiği operasyonel konumu kaybetmiştir. Ayrıca ordu, devlet merkezini, bürokrasi eksenli rejimi, ulusal kimliği “topluma rağmen” sahiplenme mekanizmalarını, “topluma ve sivil siyasete rağmen” koruyup kollama araçlarını, dolayısıyla da sivil siyasete ve toplumsal alana, devlet adına siyasi olarak müdahale kapasitesini genel olarak yitirmiştir. Sonuçta, askerin, siyaset alanından çıkarılarak siyaset alanı ve siyasal sistem üzerindeki etkinlik ve hakimiyetine son verilmiş; Asker-sivil ilişkisinde askerin kendi alanına yani demokratik siyaset sınırlarının dışına çekilmesi sağlanmıştır. Böylece siyaset alanında toplumsal iradenin temsiline daha fazla alan açılması; sivil siyaset alanının genişlemesi yönünde yapısal bir adım atılmıştır.

Üçüncü olarak yargı sistemiyle ilgili 2010 yılında yapılan anayasal reform etrafında AYM'nin ve HSYK'nın, sistem içerisinde güçlü devlet geleneğini taşıyan kurumsal kompozisyonları değişime uğramıştır.⁸ Bu değişim kapsamında AYM ve HSYK yapısında üye sosyolojisi itibariyle bir genişleme ve çeşitlenme yaşanmıştır. Bu sosyolojik çeşitlenme, yargıdaki devlet ve resmi ideoloji temelli homojen kurumsal kültürün çözülmesini sağlamıştır. Bu bağlamda AYM ve HSYK toplumun farklı kesimlerini, farklı eğilimlerini temsil eden bir kurumsal kimlik edinmiş; bir anlamda farklı toplumsal kesimlerin ve eğilimlerin temsili açısından kurum içi bir denge kurulmuştur. Böylece yargı, Türkiye siyasal yapısı içerisinde sivil siyaset kurumlarına karşı, devlet merkezini, devlet eksenli resmi ideolojiyi ve bürokrasi merkezli siyasal rejimi temsil eden yerleşik kurumsal konumuyla ilgili kritik bir dönüşüm geçirmiştir. Yargının toplumsal alana, sivil siyasete klasik bürokratik

tirilmesine yönelik adımlar atılmıştır. Söz konusu anayasal düzenleme için bakınız: 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”: 17.10.2001 tarih ve 24556 mükerrer sayılı Resmi Gazete.

Diğer taraftan kurumsal olarak ordunun siyasi sistem içerisindeki özerk ve egemen konumunu temin eden Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği'nin kurumsal yapısı ve görev çerçevesi sınırlandırılmıştır. Sekreterlik bünyesinde yer alan ve ordu adına toplum - sivil siyaset kurumları üzerinde operasyonel bir güç sağlayan birimler kapatılmıştır. Orduya toplum ve siyaset üzerinde egemen bir konum sağlayan gizli yönetmelikler ve protokoller kaldırılmıştır. Söz konusu düzenlemeler için bakınız: 29.12.2003 tarih ve 2003/6688 sayılı Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yönetmeliği: 8.1.2004 tarih ve 25340 sayılı Resmi Gazete.

Yine bu dönemde bazı kamu kurumlarıdaki askeri üyelikler kaldırılmıştır. Askeri harcamaların Meclis adına Sayıştay tarafından denetlenmesi anayasal bir çerçeveye kavuşturulmuştur. Bu düzenlemeler için bakınız: 30.7.2003 tarih ve 4963 sayılı “Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun”: 7.8.2003 tarih ve 25192 sayılı Resmi Gazete.

8 7.5.2010 tarih ve 5982 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına Hakkında Kanun”: 13.5.2010 tarih ve 27580 sayılı Resmi Gazete.

devlet merkezi adına müdahale ve kontrol kapasitesi genel olarak zayıflamıştır (Özbudun, 2014: 199-200; Özbudun, 2017: 358-360).

Özetle, 2000’ler boyunca yaşanan yapısal dönüşümler etrafında, Türkiye’de güçlü devlet geleneğine, başka bir ifadeyle Cumhurbaşkanlığı, ordu ve yargı kurumunun özerk ve egemen konumuna dayalı siyaset yapısı tarihsel bir değişim geçirmiştir. Bu çerçevede 2010’ların başı itibariyle siyaset ve iktidar alanının genel olarak sivilleşme yönünde bir eğilim kazandığı; farklı toplumsal grupların daha aktif katılımına dayalı, çok aktörlü ve toplumsal zeminine kaydığı söylenebilir. Bu süreçte, bürokratik devlet yapısının siyaset alanı üzerindeki hakimiyetinde bir çözülme belirginleşirken, kültürel kimlik temelli çoklu sosyal grupların, kendi kimliksel nitelikleriyle meşru birer aktör olarak iktidar ilişkilerine dahil olduklarını ifade etmek mümkündür (Karakoç, 2019: 292-293).

Geçiş Dönemi: Siyaset Alanı ve Toplumsal Grupların Rekabeti

2010’ların başı itibariyle bürokratik hakimiyetin zayıflaması ve bürokrasinin siyaset alanının dışına çekilmesi bağlamında yaşanan tarihsel dönüşümü, aslında Türkiye’de siyaset ve iktidar ilişkileri açısından kartların yeniden karılması olarak görmek mümkündür. Bürokratik vesayet, bürokratik egemenliğin geri çekildiği bir siyaset ortamında, iktidar ilişkilerinin formatı değişmiş; toplumsal gruplar arasında oyunun kartları yeniden dağıtılmıştır.

Bu dönemin siyaset sahnesine hâkim olan kurumsal durum tam olarak şu şekildedir: Gelineen noktada devlet eksenli siyaset yapısı, bu yapının işleyişini sağlayan kurallar ve bu yapıya özgü iktidar ilişkilerini şekillendiren bürokratik düzen dağılmış; ancak yerine yeni, sistemsal bir düzen kurulamamıştır. Toplumda dayalı siyaset tarzının ve çoklu toplumsal gruplara dayalı iktidar ilişkilerinin nasıl yürütüleceğine dair yeni kurallar ve yeni sistem bütünlüklü olarak geliştirilememiştir. Siyaset alanının sivilleşmesi yönünde, başka bir ifadeyle siyaset-bürokrasi, siyaset-asker, siyaset-yargı, iktidar-toplum ve devlet-toplum ilişkilerinin sivilleşmesi bağlamında parçalar halinde kurumsal reformlar yapılmış; ancak bu düzenlemeler bütünlüklü, sistemsal bir yapıya kavuşturulamamıştır. İşte bu siyasal ortamda asker-yargı bürokrasisinin siyaset-iktidar alanının gerisine çekilmesiyle ve bu alanların sosyal grupların açık rekabetine açılmasıyla birlikte, sosyal gruplar arasındaki “bürokratik vesayetle mücadele eksenli demokratikleşme hedefine” dayalı ortak gündem ortadan kalkmıştır. Ortak gündemin ortadan kalkmasıyla birlikte, demokratikleşme sürecinin taşıyıcılığını üstlenen geniş toplumsal-siyasi ittifak da

dağılmaya başlamıştır. Zira söz konusu toplumsal gruplar ve bu gruplara dayalı siyasi hareketler, yeni siyasi ortamda, kendi siyasi hedefleri etrafında çoklu iktidar ilişkileri geliştirmeye, yeni güç dengeleri kurmaya, kendi siyasi önceliklerine dayalı bir siyaset yapısı oluşturmaya yönelmiştir.

Bu noktadan itibaren artık sosyal gruplar, kendi özel siyasi gündemleri ve vizyonları etrafında siyasal alanda birbirleriyle rekabet etmeye başlamıştır. Bürokratik vesayetın olmadığı bir siyasal alanda artık siyaset, çoklu sosyal grupların, kendi siyasi çıkarları etrafında birbirleriyle geliştirdikleri sert siyasi rekabet ve iktidar mücadelesi etrafında şekillenme eğilimine girmiştir. Bu kapsamda toplumsal ve siyasal alanın sosyolojik olarak geniş tabanını oluşturan İslamî muhafazakâr gruplar, milli iradenin üstünlüğü fikrine dayalı bir siyaset ve iktidar perspektifi takip edecek ve bu bağlamda yeni bir siyaset yapısı oluşturma vizyonu izleyecektir. Diğer yandan uzun yıllar İslamî muhafazakâr gruplarla birlikte siyasetin sivilleştirilmesi sürecinin taşıyıcılığını üstlenen sol sosyal gruplar kendi siyasi öncelikleri etrafında siyasal sistem ve iktidar alanı içerisinde sol siyasetin etkinliğinin genişletilmesi yönünde bir siyaset geliştirecektir. Aynı süreçte Kürt milliyetçi gruplar, çözüm sürecinin oluşturduğu siyasal atmosferde Türkiye'nin üniter devlet yapısından ayrı/özerk bir yapı oluşturma siyasetini öne çıkarmıştır. Diğer taraftan kendisini İslamî-muhafazakâr bir zemine yaslayan Gülen yapılanması ise eski bürokratik siyaset yapısının yerine bürokrasi eksenli yeni bir siyasal düzen kurma hedefine yönelmiştir. Bu politik vizyon ve öncelikler etrafında, siyaset alanının ana aktörü olan sosyal gruplar birbirleriyle mücadele etmeye ve çatışmaya başlamıştır.

İşte bu sert siyasi rekabet/çatışma sürecinin yansıması olarak birbiri ardına patlayan toplumsal ve siyasal olaylar, Türkiye siyasetinin ve bu siyaset içerisindeki demokratikleşme sürecinin seyrini belirlemiştir. Önce Haziran 2013'te Gezi olayları patlak vermiş; burada hükümet, sahip olduğu iktidar yetkisine dayanarak toplumsal alanda kendi iktidar politikalarını gerçekleştirme fikrinden hareket ederken; sol, Kemalist ve Alevi grupların öne çıktığı muhalefetse olayları, kendi yerel ölçeğinin ötesinde bir bağlamla, hükümeti istifaya zorlama boyutuna taşımıştır (Bayramoğlu, 2012; Ertem ve Eseyan, 2013: 221-236, 247-253; Tuğal, 2016: 282, 288-295). Ardından Gülen yapılanmasının, bir terör örgütüne dönüşerek, 17-25 Aralık 2013 süreciyle başlayıp 15 Temmuz 2016 askeri darbe kalkışmasına uzanan, Türkiye'de bürokratik hakimiyet üzerinden siyaset ve iktidar yapısını ele geçirme girişimi yaşanmıştır (Beriş, 2018: 388-399). Öbür taraftan 7 Haziran 2015 sonrası Hendek olaylarıyla Kürt milliyetçi siyasal hareketi, özyönetim

söylemi etrafında ayrı bir siyasi yapılanma oluşturma hedefine yönelmiştir (Coşkun, 2016; Mahçupyan, 2015; Tuğsuz, 2017).

Bu büyük ve ağır siyasi rekabetin içerisinde siyasal alanın ana aktörü olan sosyal gruplar arasında iktidar mücadelesi açısından yeni ayrışmalar ve yeni güç dengeleri oluşmuştur. Ayrıca bütün bu tarihsel gelişmeler, gelinen noktada sosyal grupların siyaset ve iktidar alanıyla ilişki kurma biçimlerinin sorgulanmasına yol açmış; sosyal grupların, siyasal alanda demokratik siyaset için ortak sorumluluk ve duyarlılık içerisinde hareket etme konusunda taşıdıkları zaaf ve handikapı gün yüzüne çıkarmıştır. Bu kapsamda toplumsal alandan siyaset ve iktidar alanına geçişlerle ilgili bir güven problemi belirginleşmiş; siyasal alanda sosyal gruplar arası iktidar mücadelesi güvenlik sorununu üretmiştir (Karakoç, 2019: 322-323). Sonuçta Türkiye’de toplum ile siyaset arasındaki ilişkide siyasetin inisiyatif alanını; başka bir deyişle siyasi partiler ile toplumsal gruplar arasındaki ilişkide siyasi partilerin hareket alanını genişleten yeni bir ilişki biçimi öne çıkmıştır. Ayrıca, siyaset alanında şehir merkezlerine yayılan terör faaliyetleri ve yaşanan askeri darbe girişiminin ardından ortaya çıkan siyasal güvenlik sorunu, siyasi otoritenin merkezde yoğunlaşmasına yönelik bir iktidar sürecini ortaya çıkarmıştır.

Siyaset alanında sosyal gruplar arasında oluşan bu yeni güç dengeleri, yeni ilişki biçimleri, sert rekabet ortamı ve siyasal güvenlik atmosferi içerisinde 16 Nisan 2017’de anayasal olarak, 28 Haziran 2018’de ise fiili olarak Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilmiştir. Bu çerçevede Türkiye’de kurumsal olarak yeni bir sivil siyaset yapısı oluşturulmuştur.⁹ Bu siyasal değişim, Türkiye siyaset yapısının toplum temelinde kurumsallaşmasını; dolayısıyla kurumsal ve sistemsel düzeyde yeni bir döneme, sivil siyaset dönemine geçilmesini ifade etmektedir.

Türkiye’de Sivil Siyaset Dönemi ve Demokrasi

2010’ların sonu itibarıyla Türkiye’de siyaset yapısı, siyaset merkezli ve sivil siyaset kurumları eksenli olarak yeniden tanımlanmıştır. Sistem, yetkileri itibarıyla güçlü bir yürütme (Cumhurbaşkanı) ve yetki alanı görece sınırlı

9 21.01.2017 tarih ve 6771 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”: 11.02.2017 tarih ve 29976 sayılı Resmî Gazete; 10.07.2018 tarih ve 1 numaralı “Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazete; 10.07.2018 tarih ve 3 numaralı “Üst Kademe Kamu Yöneticileri ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usûllerine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazete; 15.07.2018 tarih ve 4 numaralı “Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete.

yasamadan (TBMM) oluşan iki siyasi kurum etrafında biçimlenmiştir. Sistemin ağırlık merkezinde sivil siyaset kurumu vardır. Doğrudan toplum tarafından seçilen, topluma hesap verecek olan ve toplumsal gruplar arası ittifak/güç dengelerini yansıtan *güçlü Cumhurbaşkanlığı* ve *Meclis* yeni siyaset sisteminin merkezine yerleştirilmiştir. Yeni siyasi sistem içerisinde bürokrasi kurumu bu iki siyasi kurumun etrafında konumlandırılmıştır. Bu bağlamda ordu, sivil siyasetin yönetim ve denetimi altında fonksiyonunu icra edecek şekilde demokratik-sivil siyasetin temel kriterlerine uygun olarak biçimlendirilmiştir. Yargı erki, üye kompozisyonu, toplumu temsil eden siyasi kurumlar olan Cumhurbaşkanlığı ve Meclis'in atamalarıyla şekillendirilerek, iç işleyişi itibariyle bağımsız bir mekanizma içerisinde yargı süreçlerini yürütecek biçimde tasarlanmıştır (Alkan, 2018). Ayrıca yüksek kademe bürokrasi yapısı da atama ve yönetim konusunda büyük oranda siyasi otoriteye (yürütmeye) tabi hale getirilmiştir.

Yeni siyasal sistem içerisindeki bütün bu yeni kurumsal yapılanmanın meşruiyet zeminine ve dolayısıyla siyasetin ağırlık merkezine toplum yani kültürel kimlikler, kimlik temelli sosyal gruplar yerleştirilmiştir. Toplumsal alan, siyasal hayatın dinamik zemini, temel itici gücü olarak belirginleşmiştir. Kimliksel sosyal gruplar ve toplumsal kesimler, siyasi hareketlerin ve siyasi süreçlerin kurucu zeminine konumlanmıştır. Dolayısıyla siyaset alanı, sosyal grupların kendi kimliksel özellikleriyle ve sahip oldukları politik kaynaklarla nüfuz ettikleri, etkiledikleri ve biçimlendirdikleri toplumsal bir platform halini almıştır (Karakoç, 2019: 248).

Diğer taraftan yeni siyasal sistem içerisinde siyasi partiler sosyal grupların sivil siyaset kurumlarını (yürütme ve yasama) etkileme, yönlendirme ve biçimlendirme süreçlerinin temel aktörü olarak belirginleşti. Yine siyasi partiler, toplumdaki farklı sosyal grupların talep, beklenti ve önceliklerini sisteme aktaran ama aynı zamanda sosyal talepleri yönlendirme/biçimlendirme gücüne sahip olan etkin bir temsil mekanizması olarak öne çıkmıştır. Bu çerçevede yeni siyasi sistem, siyaset ile toplum arasında, siyasi partiler ile sosyal gruplar arasında siyasi partilerin aktif olduğu, geçişken temsil ilişkilerine imkân veren bir iktidar yapısıyla şekillenmiştir (Karakoç, 2019: 248-249).

Türkiye’de Sivil Siyaset Dönemi ve Demokrasi/ Demokratikleşme Tartışmaları: Siyaset ve İktidar Alanında Sivil Denge ve Denetim Arayışları

2010 sonları itibariyle biçimlenen sivil siyaset döneminde, Türkiye’de siyaset genel olarak çoklu sosyal gruplar, siyasi partiler, sivil siyaset kurumları

(yasama ve yürütme) temelinde tanımlanmış; dolayısıyla siyaset ve iktidar alanı rakip sosyal gruplar, aktif siyasi partiler ve güçlü yürütme erkinin etki, nüfuz ve yönlendirmesi etrafında işlemeye başlamıştır. İşte bu dönemde Türkiye’de demokrasi ve demokratikleşme tartışmaları, söz konusu siyaset ve iktidar alanının *sivil düzlemde dengelenmesi ve denetlenmesi* bağlamında biçimlenecektir.

Bu dönemde demokrasi ve demokratikleşme tartışmaları açısından, genel olarak *siyaset ve iktidar alanının sivil düzlemde dengelenmesi denetlenmesi, hukuk devleti ilkesinin hâkim kılınması, sivil denge-denetim süreçlerinin kurumsallaştırılması* konularının önem kazandığını söylemek mümkündür. Siyaset ve iktidar alanında sivil denge denetim ihtiyacının, *toplumsal, siyasal ve iktidar düzlemi olmak üzere üç düzlemde kendisini gösterdiği* söylenebilir.

Toplumsal düzlem açısından, bu dönemde siyaset, kurumsal ve sistemsel yapısı itibarıyla sivilleşmiş, toplumsallaşmış, çoklu, çok taraflı, çok aktörlü bir nitelik edinmiştir. Siyasetin merkezine temel itici güç olarak toplum yani kültürel kimlikler, kimlik temelli sosyal gruplar yerleştirilmiştir. Sistem artık genel olarak çoklu kimlikli sosyal grupların, “siyasi partiler, yasama ve yürütme erkleri, bu erkler etrafında oluşturulan yargı kurumu, yürütme erki etrafında biçimlenen yüksek kademe bürokrasi aygıtı, yürütme erkinin inisiyatifiyle şekillenen şirket ve ekonomi kurumları, kamu ihaleleri, yerel yönetimler, yerel yönetimlerdeki başkanlık ve meclis yapıları, yerel ihaleler, belediye şirketlerinin yönetimi ve kamu-özel medya kuruluşları” üzerinden giriştikleri rekabet ve iktidar mücadelesiyle işlemektedir. Siyaset sosyal grupların çok boyutlu ve çok taraflı rekabetleri ve iktidar mücadeleleri etrafında biçimlenmektedir. Ancak siyasi sistem, bu farklı kültürel kimlikler, kimlikli sosyal gruplar arasında, siyasi kurumlar ve yönetim araçları üzerinden yürütülen iktidar ilişkilerini dengeleyecek, rekabeti düzenleyecek kurumsal mekanizmalardan genel olarak yoksundur. Sistem, sosyal gruplar arasındaki rekabeti düzenleyecek düzeyde yeterli ve etkili bir kurallar manzumesi, ortak normlar ve denge prosedürleri geliştirme konusunda noksanlıklar sergilemektedir.

Türkiye’de bugün siyaseti yönlendiren sosyal gruplar ağır tarihi ve kültürel bagajlara, maksimal taleplere, yüksek kimlikli vizyonlara dayanmaktadır. Bu kapsamda Kemalist sosyal gruplar, “laik cumhuriyet kazanımları, Atatürkçülük” bağlamında bir siyaset vizyonuna yaslanırken; milliyetçi sosyal gruplar “Türk milliyetçiliği ve devletin aşkınlığı” eksenli bir siyaset geliştirmektedir (Erdoğan, 2001: 235-263; Öztan, 2016: 211-280). Alevi sosyal

gruplar, “Aleviliğin İslamiyet içinde ayrı bir dini çizgi olarak devlet tarafından tanınması” yönünde bir siyasi vizyondan hareket etmektedir (Schüler, 2001: 142-145). Kürt milliyetçi siyaset grupları, “Kürt milliyetçiliği” ve “PKK ile bulanık mesafe” temelli bir siyaset güzergahı izlerken; sol sosyal gruplar “neo-liberalizm ve iktidar eleştirisi etrafında sol siyasetin siyasal etkinliğinin artırılması” bağlamında siyasete dahil olmaktadır. İslamî muhafazakâr gruplarsa gelenen noktada ana eğilim itibariyle “milli irade ve iktidarın siyaset süreçlerinde etkinliği” üzerinden bir siyaset vizyonu sergilemektedir.¹⁰

Söz konusu sosyal gruplar, genel olarak bu vizyon ve talepler üzerinden siyasete ve iktidar mücadelesine dahil olmaktadır. Siyasi-toplumsal gerçekliği ve siyasi süreçleri bu bagaj ve vizyonlar üzerinden anlamlandırmaktadır. Bu politik-kültürel vizyonlar, hem sosyal grupların siyaset alanındaki duruşlarını keskinleştirmekte hem de siyaset alanında sert bir rekabet ve ağır bir mücadele ortamı geliştirmektedir. Başka bir ifadeyle sosyal gruplar, kendi siyasi kimliksel çıkarları, hedefleri, beklentileri etrafında sürekli olarak kimliksel ve kültürel aidiyetlerini beslemekte; kimliksel dayanışma anlayışı üzerinden, sert bir siyasi rekabet, keskin bir iktidar mücadelesi yürütmektedir. Bu durumun bu dönemde yükselen kutuplaşma, nepotizm tartışmalarıyla görünürlük taşıdığı söylenebilir. Sonuçta bu durum, sosyal grupları kendi iktidar-etki alanlarında güç ve otoriteye ayrıcalık vaat eden pratiklere yönelmeye; toplumsal-siyasal ilişkilerde norm esnetme ve teamül oluşturmaya sevk etmektedir. Demokrasi, insan hakları ve hukuk devleti bağlamında ortak bir siyasi kültür geliştirme, bunu kurumsallaştırma; ortak kurallar ve normlar etrafında demokratik bir düzen kurma, sorunları ortak müzakere ile çözüme kavuşturma olanakları, sosyal gruplar düzleminde bulanıklaşmaktadır. Dolayısıyla kurulu toplumsal mutabakatlar ve çözümler, sosyal gruplar arası değişken güç dengesine bağlı olarak geçici, zayıf ve kırılğan bir nitelik sergilemektedir. Bu kapsamda demokratikleşme arayışları açısından, toplumsal düzeyde sosyal gruplar arasındaki rekabet ve mücadelenin, ortak hukuki normlar, temel özgürlükler ve birlikte yaşam fikri etrafında denetlenmesi/dengelenmesi önemli bir başlık oluşturmaktadır.¹¹

10 Bu dönemde söz konusu sosyal grupların kimliksel temelli siyasi vizyonlarının ve dolayısıyla bu siyasi vizyonlar etrafında şekillenen demokratik siyaset tartışmalarının genel olarak bu sosyal grupları temsil eden sivil toplum kanalları, siyasi partiler ve gazete, radyo, televizyon, dergi, internet portalları gibi entelektüel mecralar tarafından taşındığını ve yürütüldüğünü söylemek mümkündür.

11 Bu dönemde “seçim kampanya süreçleri, terör ve güvenlik, belediyelere kayyum uygulaması, ekonomi yönetimi, adalet, siyasal sistemin işleyişi, merkez – yerel yönetim arasında yetki çerçevesi, dış politika ve en son Koronavirüs (Covid-19) salgınına yönelik önlem ve yardım uygulamaları” gibi gündelik hayatta dokunan pek çok konuda siyasi hareketlerin izledikleri (kimliksel konulardan, siyasal koşullardan beslenen) sert siyasi söylemler ve yaklaşımlar hem sosyo-politik gruplar arasındaki yüksek rekabetin hem de bu siyasal rekabetin ürettiği denge ve denetim ihtiyacının açık göstergeleri olarak görülebilir.

Sivil siyaset döneminde denge denetleme temelli demokratikleşme tartışmalarının ikinci düzlemi, siyasal düzlemdir. Bu dönemde yeni siyasal sistem içerisinde siyasi partiler, sosyal grupların siyaset kurumlarını (yürütme ve yasama) etkileme ve biçimlendirme süreçlerinin aktif aktörü olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca siyasi partiler, sosyal grupların beklenti ve taleplerini sisteme taşıma işlevinin yanı sıra toplumsal talepleri yönlendirme/şekillendirme, yeni bir politik forma dönüştürme gücüyle merkezi bir konum geliştirmektedir. Bu çerçevede, uygulamadaki (yüksek disiplinli) çok partili siyasi partiler sistemi ve (nispi temsil temelli) seçim sistemi etrafında hem partilerin aday belirleme süreçlerinde hem de politika geliştirme evrelerinde toplumsal kesimlerin etki kapasitesi hayli sınırlı düzeyde kalabilmektedir. Dolayısıyla siyasi partilerin toplumsal alanı domine etmelerine imkân veren bir siyaset alanı ortaya çıkabilmektedir. İşte bu noktada, toplumsal alan ile siyasi partiler arasında iletişim ve etkileşimi karşılıklı ve canlı tutacak; bu bağlamda siyasi partiler üzerinde toplumsal/yerel talep ve dinamiklerin “yukarı seyirli etkin temsili”ne imkân verecek bir denge denetim düzeninin geliştirilmesi önem arz etmektedir. Başka bir ifadeyle, bu dönemde siyasal alan ve siyasi partiler üzerinde toplumsal/yerel etki, denetim ve dengelemeyi sağlayacak bir temsil çerçevesinin üretilmesi; sosyal gruplar ile siyasi partiler arasındaki temsil ilişkisini dengeleyecek bir etkileşim formunun geliştirilmesi, demokrasi tartışmaları bakımından önemli bir kilometre taşı oluşturmaktadır (Komisyon, 2012: 57-58).

Sivil siyaset döneminde denge denetleme temelli demokratikleşme tartışmalarının üçüncü düzlemi iktidar alanıyla ilgilidir. Bu dönemde iktidar alanı, başkanlık hükümet sistemi içerisinde, her ikisi de toplum tarafından seçilen, dolayısıyla toplumsal gruplar arası rekabeti yansıtan Cumhurbaşkanlığı ve Meclis etrafında tanımlanmıştır. Ancak bu yeni sistem kapsamında, devlet yönetimi ve kamu süreçlerinde, toplumun çoğunluğunu temsil eden yürütme otoritesi (Cumhurbaşkanlığı), kapsamlı bir yetki ve inisiyatif alanıyla belirleyici/güçlü bir konum üstlenmiştir. Dolayısıyla siyasi otorite ve iktidar gücü, merkezde yoğunlaşmıştır. Ancak merkezde yoğunlaşan bu otoriteyi ve iktidar gücünü sınırlandıracak, dengeleyecek kurumsal mekanizmalar zayıf düzeyde kalmıştır. Bu kapsamda Cumhurbaşkanlığının yüksek düzey bürokrasi atamaları, yürütme süreçleri ve yönetim kadrolarının oluşturulmasında Meclis’in dengeleyici rolünün zayıf bırakıldığı¹² söylenebilir (Özbudun, 2017: 327-329; Demirel, 2017: 137-155). Ayrıca

12 Aynı şekilde yerel yönetimlerde, başkanın belediye hizmet birimlerine ve şirketlerine atama yetkisi konusunda yerel meclislerin dengeleyici bir etkisinden söz etmek mümkün değildir.

yasama süreçlerinde, yürütme – bakanlık kadrolarının, Meclis üyelerinden görece aktif bir rol sergilediği ifade edilebilir. Yine uygulamadaki çok partili siyasi partiler sistemi ve nispi temsile dayalı seçim sistemi dolayısıyla siyasi partiler alanındaki aşırı bölünmüşlük, yürütmenin Meclis tarafından denetim ve dengeleme süreçlerini zorlaştırmaktadır. Sonuçta bu dönemde, gücün yürütme ile bürokrasi arasında dağıtıldığı iktidar alanının denge ve denetimi önemli bir başlık olarak öne çıkmaktadır.

Diğer taraftan bu dönemde, yeni siyasi sistem içerisinde siyaset alanı ile iktidar alanı arasında yoğun bir kurumsal geçişkenlik oluşmuştur. Bu geçişkenlik durumunun, uygulamada siyaset alanıyla iktidar alanı arasında kurumsal olarak yetki, sorumluluk sınırları açısından karışıklıklara yol açtığı söylenebilir. Bu kapsamda kamusal makamlarla siyasi makamlar arasındaki ilişki alanları kimi zaman iç içe geçebilmektedir. Yine parti teşkilat yönetimleri, belediye idareleri ve mülki idare makamları arasındaki kurumsal sınırlar ve çerçeveler birbirine karışabilmektedir. Ayrıca siyasi parti genel başkanlığıyla Cumhurbaşkanlığı arasında kurumsal konum, temsil ve güç kullanımına dayalı belirsizlikler yaşanabilmektedir. Siyasi kurumlar ve kamu kurumları arasındaki ilişki karışıklığı kimi zaman sivil kurumlara kadar uzanabilmektedir. Dolayısıyla kurumlar arası geçişkenlik, etkileşim ve uyum, belli noktalarda güç ve iktidar etrafında bir kurumsal hegemonyaya dönüşebilmektedir. Bu çerçevede, Türkiye’de demokratikleşme tartışmaları açısından, siyaset alanı ve iktidar alanı arasındaki ilişkinin kurumsal olarak dengelenmesi; iktidar alanında yoğunlaşan merkezi gücün denge ve denetimi sağlanarak iki alan arasındaki ayrışmanın ve özerkliğin kurumsal bir çerçeveye kavuşturulması önemli bir gündem olarak belirginleşmektedir.

SONUÇ

Türkiye siyaset tarihinde demokrasi tartışmalarının dönemselsel olarak farklı muhtevalara sahip olduğu; dolayısıyla demokrasi tartışmalarının muhteva itibariyle dönemselsel bir dönüşüm geçirdiği; bu dönüşüm etrafında Türkiye’de demokrasi tartışmalarına ilişkin bir dönemlendirmenin yapılabileceğini öne sürmek mümkündür. Böyle bir dönemlendirme denemesi için, öncelikle Türkiye siyaset yapısı içerisinde devlet ve toplum ikilisinin siyasi etki ve konum açısından geçirdiği dönüşümü takip etmek, işlevsel bir önem taşımaktadır. Söz konusu dönüşüm etrafında genel olarak Türkiye siyaseti, *bürokrasi merkezli siyaset dönemi* ve *sivil siyaset dönemi* olmak üzere iki döneme ayrılabilir. Türkiye siyasetini 2010 başlarına kadar tanımlayan bürokrasi

merkezli siyaset döneminde, genel itibariyle bürokratik devlet yapısının siyaset içerisinde merkezî, özerk, egemen bir konum ve etki teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla toplumun, toplumsal olanın ve sivil toplum vurgusunun bizatihi, salt, mutlak olarak demokrasiyi ve demokratlığı temsil ettiği bu dönemde, demokrasi/demokratikleşme tartışmaları, “siyaset ve iktidar alanının sivilleşmesi, toplumsallaşması, bürokratik devlet yapısının siyaset alanının dışına çekilmesi, bürokratik vesayete son verilmesi, devletin ehlileştirilmesi” bağlamında muhteva kazanmıştır.

Diğer taraftan 2010 sonlarını tanımlayan sivil siyaset döneminde ise Türkiye siyasetinde genel olarak toplumun, toplumsal grupların, bu grupları temsil eden siyasi hareketlerin ağırlıklı bir konum ve etki kazandığını söylemek mümkündür. Toplumun birbiriyle rekabet eden sosyal/siyasal gruplardan oluştuğu, siyasetin bu gruplar arası rekabet ve iktidar mücadelesinin bir sonucu olarak şekillendiği bu dönemde demokrasi/demokratikleşme tartışmaları, siyaset ve iktidar alanının sivil denge denetim mekanizması etrafında kurumsallaşması, hukukun üstünlüğü ilkesinin geliştirilmesi, toplumsal-siyasal rekabetin dengelenmesi etrafından içerik edinmiştir.

Bu dönemde toplumsal alan, farklı kimlik dünyalarına, gerçeklik deneyimlerine, çıkar hedeflerine, gelecek vizyonlarına ve politik kaynak birikimine sahip olan çoklu sosyal gruplardan oluşan bir rekabet alanı olarak öne çıkmıştır. Siyaset de bu grupların rekabet ve iktidar mücadelesi, bir çıkar ve güç istenci arayışı olarak şekillenmiştir. İşte bu siyasal ortamda, demokrasi tartışmaları ve demokratikleşme süreci genel olarak “siyasal sistemin, toplum, siyaset ve iktidar alanı düzeylerinde, söz konusu siyasal rekabeti ve mücadeleyi taşıyabilecek; grupsal yaşam alanlarını, kimliksel hayatları, temel özgürlükleri, ortak ve kurumsal bir zeminde güvence altına alabilecek bir mekanizma içerisinde dengelenmesi” arayışı olarak belirginleşmektedir.

Bu kapsamda ilk olarak toplum düzeyinde sistemin, toplumsal grupları, grup içi ve gruplar arası iktidar mücadelesi sürecinde radikal, tek taraflı, ikircikli ve tahakküme yönelik tutumlardan uzak tutacak iktidar teknikleriyle düzenlenmesi büyük bir önem arz etmektedir.

İkinci olarak, siyaset alanı düzeyinde, seçim sistemi ve siyasi partiler sisteminde değişiklik yapılması, toplumla siyasi partiler arasındaki toplumsal denge denetleme süreçleri açısından anlamlı bir yer tutmaktadır. Bu noktada seçim sisteminde dar bölge çoğunluk sistemine geçilmesi, buradan hareketle siyasi parti sisteminin iki partili hale getirilmesi hem siyasal alan ve siyasi partiler üzerinde toplumsal/yerel etki, denetim ve dengelemenin

geliştirilmesine hem de parti içi disiplinin hafifletilerek, parti merkezindeki gücün kenarlara doğru dağıtılmasına olanak sunabilir. Ayrıca söz konusu değişiklik, parçalı toplum yapısının, siyasi partiler düzeyinde toplumsal bütünleşmeye imkân verecek bir çerçeveye kavuşturulmasına katkı sağlayabilir. Yine, seçim sistemi ve siyasi partiler sistemindeki değişiklik, iki partili bir Meclis yapısının oluşumuyla, iktidar alanının dengelemesi ve denetlemesi konusunda Meclis'in daha etkin bir rol üstlenmesine imkân verebilir.

Üçüncü ve son olarak, iktidar alanı düzeyinde, yürütme erkinde yoğunlaşan geniş yetki ve iktidar gücünün dağıtılmasını, dengelenmesini, denetlenmesini sağlayacak bir mekanizmanın geliştirilmesi, bugün demokratikleşme arayışları açısından önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Bu noktada, *Meclis'in iki kanatlı hale getirilmesi; yürütme erkinin üst düzey bürokrasi atamalarında Meclis'in bir kanadına onay yetkisinin verilmesi; ayrıca başkan yardımcılarının seçimle tespit edilmesi; Cumhurbaşkanlığı seçimi ile Meclis seçimlerinin bir kısmının farklı tarihlerde yapılması; yasama süreçlerinde sadece Meclis'in yetkili kılınması; Cumhurbaşkanlığı ile siyasi parti genel başkanlığının birbirinden ayrılması; Meclis'in denetim yetkisinin artırılması* gibi temel düzenlemeler, yürütme ve yasama arasında iktidarın dağıtılması ve dengelenmesi için işlevsel bir olanak sunabilir. Ayrıca yerel yönetimlerde de başkan ile il genel meclisi arasında bir güç dengesinin kurulması, başkanın atama ve tasarruflarında Meclis'in daha etkin kılınması, ülkede iktidar alanının denge denetimi açısından kritik bir başlık oluşturmaktadır.

Bütün bu sistemsel arayışlar arasında Türkiye'de demokrasi taleplerinin ve tartışmalarının sağlıklı bir zeminde ilerleyebilmesi adına belki de en kritik adım, öncelikle bütün bu perspektiflerin, gündelik siyasal angajmanlardan ve gündemin hararetle tansiyonundan uzak bir şekilde, kişiselleştirmeden ele alınabilmesi ve tartışılabilmesidir.

Kaynakça

- Alkan, H. (1998). "Türkiye'de İşadamları Örgütleri ve Devlet". *Birikim*. (114). 43-62.
- Alkan, H. (2018). *Kurumsal Yaklaşım Işığında Yeni Sistemin Analizi: Cumhurbaşkanlığı Sistemi*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Altan, M. (1992). "İkinci Cumhuriyet Nedir Ne Değildir?". *Türkiye Günlüğü*. (20), 10-14.
- Argın, Ş. (2008). "Bir Sosyalist Düşünce Platformu: Birikim". Gültekin, M. (Ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol*, içinde (s. 967-988). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Ayata, A. (1997). "The Emergence of Identity Politics in Turkey". *New Perspectives on Turkey*. (17). 59-73.
- Bayramoğlu, A. (2012, 15 Kasım). "Tayyip Erdoğan neden başkanlık sistemini istiyor?". *Yeni Şafak*.
- Beriş, H. E. (2018). "FETÖ ile Mücadele". Miş, N., Aslan, A. (Ed.). *Kuruluşunda Bugüne AK Parti: Siyaset*, (2. Baskı) içinde (s. 379-408). İstanbul: SETA Yayınları.
- Buğra, A. (1998). "Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations". *International Journal of Middle East Studies*. 30 (4). 521-539.
- Cizre, Ü. (2001). "Turkey's Kurdish Problem: Borders, Identity and Hegemony. In O'Leary, B., Lustic, I. & Callaghy, T. M. (Ed.)." *Right-sizing the State: The Politics of Moving Borders*. (s. 222-252). Oxford University Press.
- Coşkun, V. (2016, 26 Nisan). "HDP'nin Mecburi Dönüşü". *aljazeera.com.tr*. <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/hdpnin-mecburi-donusu> (Erişim Tarihi: 22 Eylül 2018).
- Çolak, Y. (2009). "Türkiye'de Laiklik ve İslamcılık Arasında Vatandaşlık". Keyman, E. F. & İçduygu, A. (Der.). *Küreselleşme, Avrupalılaştırma ve Türkiye'de Vatandaşlık*. (Ulukan, B. Çev.) içinde (s. 293-327). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Demirel, T. (2017). "Anayasa Değişiklik Teklifi Üzerine". *Liberal Düşünce Dergisi*. (85). 137-155.
- Erdoğan, N. & Üstüner, F. (2005). "1990'larda 'Siyaset Sonrası' Söylemler ve Demokrasi". Yılmaz, M. (Ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* içinde (s. 658-666). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erdoğan, N. (2001). "'Kalpaksız Kuvvacılar': Kemalist Sivil Toplum Kuruluşları". Yerasimos, S. vd. (Ed.). *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde (s. 235-263). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ertem, C. & Esayan, M. (2013). *Dünyayı Durduran 60 Gün: Meydan Darbe Demokrasi*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Gürsel, S. (1996). *Seçim Sistemi Tartışması ve İki Turlu Sistem*. (TÜSİAD - T/95 - 4/197). <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/1824-secim-sistemini-tartismasi-ve-iki-turlu-secim-sistemi>
- Heper, M. (2010). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. (3. Baskı), Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Hoşgör, E. (2011). "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present". *Middle Eastern Studies*. 47(2). 343-360.
- Kahraman, H. B. (2008). *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I - Kavramlar Kuramlar Kurumlar*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Karakoç, Ş. M. (2019). "Türkiye'de Siyasetin Dönüşümü: Dikotomik Kavramsal Modellerin Bir Analizi". (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Karpat, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Keyder, Ç. (2017). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. (21. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyman, E. F. & İçduygu, A. (2003). "Globalization, Civil Society and Citizenship in Turkey: Actors, Boundaries and Discourses". *Citizenship Studies*. 7 (2). 219-234.
- Keyman, E. F. (1999). "Türkiye'de Yönetebilirlik ve Meşruiyet Krizi". *Düşünen Siyaset*. (1). 61-65.

- Keyman, E. F. ve İçduygu, A. (2009). "Giriş: Vatandaşlık Kimlik ve Türkiye'de Demokrasi Sorunu". Keyman, E. F. & İçduygu, A. (Der.). *Küreselleşme, Avrupalılaştırma ve Türkiye'de Vatandaşlık*. (Ulukan, B. Çev.) içinde (s. 1-25). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Komisyon. (2012). *Anayasa Reformu Aracılığı İle Türkiye'nin Denge Denetleme Sisteminin Geliştirilmesi*. İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi.
- Kongar, E. (1976). *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Köker, L. (1996). "Kimlik Krizinden Meşruluk Krizine: Kemalizm ve Sonrası". *Toplum ve Bilim*. (71). 150-165.
- Küçükömer, İ. (2013). *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*. (4. Baskı). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Mahcupyan, E. (2015, 18 Ağustos). "Kürt Hareketinin Dramı". *USA Sabah*. <http://www.usasabah.com/Yazarlar/etyen.mahcupyan/2015/08/18/kurt-hareketinin-drami> (Erişim Tarihi: 17 Eylül 2018).
- Mardin, Ş. (2006). "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri". Türköne, M. & Önder, T. (Der.). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, (13. Baskı) içinde (s. 35-78). İstanbul: İletişim Yayınları.
- MÜSİAD, "Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleşmesi", Nisan 2000.
- Öniş, Z. & Türem, U. (2001). "Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations". *Turkish Studies*. 2(2). 94-120.
- Özbudun, E. (2014). *Türkiye'de Demokratikleşme Süreci: Anayasa Yapımı ve Anayasa Yargısı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Özbudun, E. (2017). *Türk Anayasa Hukuku*, 17. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Öztan, G. G. (2016). "Bahçeli Döneminde Türk Milliyetçiliği: MHP'de Değişenler, Değişmeyenler". Haspolat E. & Yıldırım, D. (Der.). *Türkiye'de Yeni Siyasal Akımlar (1980 Sonrası)* içinde (s. 211-280). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Schüler, H. (2001). "Aleviler ve Sosyal Demokratların İttifak Arayışı: Dinsel ve Dinsel Olarak Tanımlanmış Grupların Sosyal Demokrat-Laik Ortam ve Partilerdeki Rolü". Yerasimos, S. vd. (Ed.). *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde (s. 133-183). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sertel, M. & Kalaycıoğlu, E. (1995). *Türkiye için Yeni Bir Seçim Yöntemi Tasarımına Doğru*. (TÜSİAD - T/95 - 5/179). <https://www.tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/1800-turkiye-icin-yeni-bir-secim-yontemi-tasarimina-dogru>
- Tanör, B. (1997). *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri*. (TÜSİAD - T - 97 - 207). <https://www.tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/1797-turkiyede-demokratiklesme-perspektifleri>
- Teziç, E. vd. (1998). *Yargılama Düzeninde Kalite*. (TÜSİAD - T/98 - 11/237). <https://tusiad.org/tr/tum/item/1840-yargilama-duzeninde-kalite>
- Tuğal, C. (2016). *Türk Modelinin Çöküşü: Arap Ayaklanmaları İslami Liberalizmi Nasıl Yıktı?*. Akınhay, O. (Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Tuğsuz N. (2017, Şubat). "HDP'nin PKK Partnerliği". *Kriter Dergisi*. (10). <https://kriterdergi.com/nigartugsuz/hdpnin-pkk-partnerligi> (Erişim Tarihi: 22 Eylül 2018).

- Yalçındağ, S. (1995). *Yerel Yönetimler: Sorunlar ve Çözümler*. (TÜSİAD - T/95 – 9/184). <https://www.tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/1803-yerel-yonetimler--sorunlar--cozumler>
- Yavuz, M. H. (2005). *Modernleşen Müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti*. Yıldız, A. (Çev.). İstanbul: Kitapyaynevi.
- Yayman, H. (2011). *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*. (2. Baskı). Ankara: SETA Yayınları.
- Yıldırım, D. & Haspolat, E. (2016). "İkinci Cumhuriyetçilik: 'Sol' Özalizmin Türkiye Tahayyülü". Haspolat E. & Yıldırım, D. (Der.). *Türkiye'de Yeni Siyasal Akımlar (1980 Sonrası)* içinde (s. 143-170). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Yıldırım, D. (2016). "1980 Sonrasında Liberal Sol Akımın Gelişimi". Haspolat E. & Yıldırım, D. (Der.). *Türkiye'de Yeni Siyasal Akımlar (1980 Sonrası)* içinde (s. 171-209). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Resmi Gazete

- 09.07.1961 tarih ve 334 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: 20.07.1961 tarih ve 10859 sayılı Resmi Gazete.
- 07.11.1982 tarih ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: 09.11.1982 tarih ve 17863 mükerrer sayılı Resmi Gazete.
- 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun": 17.10.2001 tarih ve 24556 mükerrer sayılı Resmi Gazete.
- 30.7.2003 tarih ve 4963 sayılı "Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun": 7.8.2003 tarih ve 25192 sayılı Resmi Gazete.
- 29.12.2003 tarih ve 2003/6688 sayılı Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yönetmeliği: 8.1.2004 tarih ve 25340 sayılı Resmi Gazete.
- 31.05.2007 tarih ve 5678 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun": 16.06.2007 tarih ve 26554 sayılı Resmi Gazete; 30.10.2007 tarih ve 873 sayılı Yüksek Seçim Kurulu Kararı: 31.10.2007 tarih ve 26686 sayılı Resmi Gazete.
- 7.5.2010 tarih ve 5982 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun": 13.5.2010 tarih ve 27580 sayılı Resmi Gazete.
- 21.01.2017 tarih ve 6771 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun": 11.02.2017 tarih ve 29976 sayılı Resmi Gazete.
- 10.07.2018 tarih ve 1 numaralı "Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmi Gazete.
- 10.07.2018 tarih ve 3 numaralı "Üst Kademe Kamu Yöneticileri ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usûllerine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmi Gazete.
- 15.07.2018 tarih ve 4 numaralı "Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi": 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmi Gazete.